

Ивана Хаџиевска
и Јана Коцевска

ОВЕД

Драги читатели и читателки,

автор(к)ите на книгата која е пред вас ве водат во еден свет којшто повеќе не постои, но врз чии културни основи се изградени многу национални, културни, јазични и родови обрасци од нашиот денешен свет. Особено мислиме на оној свет идентитетски ограден со националното небо. Ние се занимаваме овде со критичко читање делови од националната историја и со интерпретација на наративите за минатото во однос на учеството на жените во нив. Станува збор за периодот од македонското минато конкретно определен во хронотопот на територија на Вардарскиот дел од Македонија помеѓу двете светски војни. Во периодот помеѓу 1918 и 1939 година се случиле бројни политички, економски и социјални промени што поттикнале модернизациски процеси помеѓу населението кое живеело на овој простор. Процесите биле особено значајни во две насоки. Прво, во поттикнувањето на класните раслојувања на овој простор, со бројни наследства од Османлиската Империја. Второ, во односот на различни политички и идеолошки групи од населението кон идентитетските национални прашања, коишто во опфатениот период забрзано започнале да се контекстуализираат во пошироките европски политички процеси и идеологии.

Ние во тој свет најмногу се интересираме за секојдневниот живот и за реалноста на жените од градовите и селата на територија на Вардарска Македонија. Конкретно, се осврнуваме на промените коишто 20 век им ги донел на жените во политичка смисла, во однос на нивната видливост во јавната сфера. Видливоста на жените ја бараме во печатот како експлицитен вид на медиум. Истражувачкиот фокус го посветивме на три различни периодични извори од областа на националните и социјалните прашања: „Илустрација Илинден – издание на Илиденската организација“, „Луч – месечно списание за културни и социјални прашања“ и „Смена – гласник на југословенските студенти“.

Наодите од периодичните извори ги систематизираме во форма на тематска и специјализирана библиографија која дава попис на појавноста на жените како субјекти и објекти во содржините на печатот. Систематизација на наодите е направена и во Регистарот на имиња, каде што се детектирани на директен начин имињата на жените кои се среќаваат зад насловите на содржините во печатот, со што библиографијата е дополнително разработена во однос на нејзината тема. Овие два носечки дела на книгата се анализирани низ три авторски текстови од областа на историографијата и книжевноста. При формулирањето на теоретско-методолошката рамка на истражувањето, увидовме потреба, но и одлична можност за испитување на состојбата на родовите прашања во историографијата, во областа на библиотечната и архивската дејност. Оттаму произлезе и експертски документ посветен на преглед на јавните политики во образованието и културата, којшто е дел од оваа книга.

Печатот како важен извор за реконструкција и анализа на историјата на жените

Пред да ги објасниме причините зошто изборот „падна“ токму на овие три периодични извори и кој беше методот, или буквално – „патот“ што го избравме за од изворите да исцрпиме библиографски описи и тематски знаења, сметаме дека е важно накратко да се осврнеме на поопштото прашање – зошто е важно да се истражува печатот и периодиката во насока на продлабочувањето на знаењата за историјата на жените?

Печатот и ретката периодика како истражувачки извори обезбедуваат комплексна и богато нијансирана слика за модерните култури, бидејќи содржините во овие извори се занимаваат со општеството во најширока смисла. Според експерт(к)ите во ова поле, многу списанија од општ вид, и особено женски или феминистички печат (онаму каде што се јавил во текот на 19 и 20 век), се особено важен извор за реконструкција на историјата на жените. Ние тргнуваме од премисата за потребата од посебно експонирање на историјата на жените како главен аспект во димензионирањето на истражувањето, бидејќи сме согласни со сфаќањето дека патријархалните и андроцентрични традиции во досегашните општества предизвикале официјалната меморија и јавното архивирање да се филтрира најмногу низ машкиот поглед и патријархалните перспективи за поредокот. Според тоа, во периодичните извори бараме и наоѓаме тематски прилози за многу аспекти од положбата на жените во општествата, за нивното образование, учество во јавноста, во професионалниот живот, во поголеми и помали локални, но и пошироки, историски настани, како и за афирмирањето на жените како авторки.

Од друга страна, пак, низ анализа на периодичните извори, можеме да дојдеме до интересни заклучоци за моќта на јавниот дискурс и за тоа кој ја артикулирал таа моќ. Најголем дел од медиумите, различни списанија, весници, билтени, органи и

гласила, биле поседувани, создавани, уредувани и менацирани од мажи кои произлегувале од патријархални контексти. Тоа влијаело врз создавањето и наметнувањето културни, социјални, морални и вредносни обрасци во јавноста. Моќта на медимускиот дискурс, во зависност од политичкиот и идеолошкиот произлез на поединците и групите кои учествувале во печатената култура, ја вкалапувал жената најчесто како мајка на нацијата, маченичка, народна хероина. Од другата страна на тој спектар – се критикувале улогите и активностите на жените што не биле посакувани за поредокот. Во нашето истражување, родовите обрасци се испреплетуваат и се пресекуваат најмногу со националните идентитетски обрасци, што дополнително ни кажува за историскиот контекст на периодот кога настанале истражуваните извори. Со избраните периодични извори, имавме можност да ја проучуваме историјата на жените од ова поднебје во контекстот на воспоставените официјални национални наративи за историјата и во *мастер* наративите[1] за минатото. Со тоа, сметаме дека ја збогатуваме националната историја со уште еден аспект – историјата на жените[2]. Воедно, овој пристап може да придонесе и во општа смисла: за критички пристап кон наративите за националното минато и за де-

1 Мастер наратив е теоретски концепт којшто го користат истражувачите на нациите за полесно разбирање и објаснување на причините зошто одредени наратолошки конструкции за нацијата станале доминатни во одредени делови на Европа. Овој концепт е важен бидејќи токму низ мастер наративите за колективното минато луѓето ги градат и ги рационализираат сликите за минатото и полесно се идентификуваат со посебни верзии на минатото. Критичката анализа на мастер наративите не подразбира некакво конечно исчезнување или дисолуција на овие наративи. Концептот предлага длабока анализа на механизмите и условите за „вечното" конституирање и деконструирање на мастер наративите. Сепак, анализата не е можна со едноставно прегледување на историјата на идеите и текстуалните интерпретации. Потребно е да се поставуваат и прашања за културните и политичките релации на моќ во општествата кои се национално конституирани (Berger 2006, 9).

2 Иако во домашните научни полиња во општествените и хуманистичките науки и компаративната книжевност не постои посебна дисциплина која ја проучува периодиката (студии за периодика), темелите на истражувањата на периодични извори се поставени од публицистот и прв доктор од областа на новинарството – Боро Мокров. Тој особено ги има истражувано почетоците на периодичната култура на територија на Македонија, како и емигрантскиот печат помеѓу двете светски војни. Во неговите студии има осврти и кон печатот којшто е во фокус и во оваа книга (Мокров 1980; 1988; Мокров и Груевски 1993).

конструкција на улогата на жените, која во процесите на национална изградба, како и во други историски настани, најчесто е романтизирана или дадена во форма на анегдота.

Метод и пристап кон истражуваните периодични извори

Изворните истражувачки материјали користени во оваа книга се дел од збирката за ретка периодика која се наоѓа во НУБ „Св. Климент Охридски" – Скопје. Од информациите што ги стекнавме во процесот на подготовката за работа, дознавме дека Одделението за ретка периодика располага со околу 200 наслови од различен формат, со годишта во 19 и 20 век. Од овие наслови, на платформата на Дигиталната библиотека (dlib.mk) при институцијата се дигитализирани вкупно 22 наслови. Изборот на трите периодични извори кои се фокус на истражувањето беше условен од два фактори: првиот фактор се однесуваше на потребата изворите да се податни со содржини од кои може да се реконструира историјата на жените како учеснички во јавната сфера во своите локални и национални заедници; вториот фактор произлезе директно од пандемиските услови кои ја зафатија планетата во периодот 2020-2021 и потребата да се работи со извори што се целосно дигитализирани и слободно достапни, поради отежнатата работа и пристапност до библиотеките и архивите.

Во однос на првиот фактор, мора да појасниме дека во македонскиот случај, во текот на 20 век не постоеле стриктно женски, уште помалку феминистички списанија, како што е случајот со други земји од поблиското балканско опкружување[3]. Сè до 1944 година и појавата на „Македонка – Орган на АФЖ Маке-

3 Неколку примери се: „Женски глас" (1899 – 1944) (Бугарија); „Жена" (1911 – 1914) (Кралство Србија); „Домаћица" (1979 – 1941) (Кралство Србија; Кралство Југославија), „Женски покрет" (1920-1938) (Кралство Југославија); „Хрватица" (1939 –

донија“ (1944 – 1953), жените во печатената култура не се одвоени од општите весници и списанија, а таму се главно ставени во патријархален дискурс, соодветен на положбата на жените и на женското прашање на овие простори во тој период. Токму затоа, моравме од корпусот на дигитализирани периодични извори во домашните библиотеки да избереме списанија што на полифоничен начин ја отсликуваат реалноста на населението и, ова до некаде пионерско истражување, да го започнеме од нив.

Во однос на вториот фактор, имавме за цел ограничувањата на пандемијата коишто длабоко се одразија во истражувачките процеси да ги претвориме во потенцијал за поттикнување процеси на дигитализација на истражувачки извори. Имено, најголем дел од библиотечните збирки во периодот на пандемија беа затворени, а работата и посетите на истражувачите во архивите, институтите и библиотеките беше отежната или привремено прекината поради новонастанатите услови на работа на далечина или други начини на работа во овие институции, наметнати од условите.

„Илустрација Илинден“ бил орган на Илинденската организација и на македонската емиграција во Бугарија. Списанието се печатело во Софија, на бугарски јазик, во периодот од 1927 до 1943 година и припаѓало во категоријата на списанија со највисок тираж. Програмските цели на списанието биле зачувување на споменот на Илинденското востание и на сите борци кои учествувале во народните движења за ослободување на Македонија и стекнување со автономен статус, без разлика на нивните идеолошки определби. Во списанието сеопфатно се прикажувал животот во селата и во градовите низ Вардарска Македонија, придружено со бројни наративни, графички и фотографски описи, низ експлицитно романтизирање и патриот-

1941) (Хрватска, Кралство Југославија). Локално, една од попознатите женски периодични публикации била „Календар Вардар“, издаван од српското патриотско и конзервативно женско хуманитарно здружение „Коло српских сестара“ (1906-1913; 1920-1940).

ски сентимент. Во однос на појавноста и видливоста на жените во „Илустрација Илинден“, детектираните прилози тематски може да се поделат на следните области: жените како главни згрижувачи и негувателки во/на заедницата; жените како учеснички во народните движења; и жените и девојчињата во образованието и училишните мрежи. Кога жените се јавуваат како авторки на текст во разгледуваните периодични извори, тие се најчесто авторки на новинарски жанрови како биографии на мажи важни во локалната заедница, на патеписи, како и авторки на поезија и проза во романтичарски, сентименталeн и патриотски дух.

„Луч“ и „Смена“ се списанија на српски јазик што се објавувале и циркулирале во Вардарска Македонија, но најмногу во Скопје. „Луч“ се печател во Скопје и претставувал простор за автори кои сакале да пишуваат за локални културни и социјални теми, со блага наклонетост кон левите идеологии и поддршка до работничкото движење. „Смена“ било студентско списание кое циркулирало низ центрите за високо образование насекаде низ Кралството Југославија, а главна врска со Скопје бил Филозофскиот Факултет. Овие списанија тематски се занимавале со социјалните и политичките околности на населението во историски контекст на Кралството Југославија. Во нив доминира дискурсот на политиките на југословенските, особено српските политички елити во однос на македонското прашање[4] („Смена“), односно дискурсот на претставниците на новите социјални и економски, работнички слоеви и приближувањето на левичарските идеи на ова поднебје („Луч“).

Во разгледуваните списанија печатени на српски јазик жените почесто се јавуваат како авторки, и тоа на модерни форми на поезија и проза во кои се занимаваат со своите внатрешни чувства и ставови. Во споредба со „Илустрација Илинден“, од

4 Терминот „македонско прашање“ се однесува на борбите во 19 и во 20 век за политичката судбина на Македонија, за време на постепената дисолуција на Османлиската Империја и по нејзиното конечно повлекување од регионот.

списанијата на српски јазик се извлечени помалку библиографски единици, а причината за тоа е помалиот број годишта во коишто биле издавани. Но, важно е што низ овие три меѓусебно длабоко различни печатени медиуми се доловува комплексното испреплетување на политичките и националните контексти, каде што родовите карактеристики на текстот и контекстот се јавуваат како дополнителен показател за формите на дејственост на жените во јавната сфера.

Библиографиите како детективски приказни

Во однос на методот на составување на библиографскиот дел од книгата, станува збор за тематски специјализирана библиографија, селектирана од три целосно дигитализирани списанија: „Илустација Илинден“, „Луч“ и „Смена“, коишто се наоѓаат на дигиталната платформа на Националната универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“ – Скопје. Библиографијата е составувана според интернационалниот стандард ISBD(CP) – International Standard Bibliographic Description of Component Parts, и тоа како скратена верзија на тој стандард, во која е изоставено името на списанието и ISSN бројот, но е задржана пагинацијата, за поголема јасност и прегледност на библиографијата.

Принципот по којшто во текот на истражувачкиот процес се селектираа библиографските внесови беше детектирањето текстуални прилози каде што жената се јавува како субјект или главен објект во текстот, без разлика на полот на авторот на тој текст. Многу почесто жената во списанијата кои се печателе и/или циркулирале на територија на Вардарска Македонија се јавувала како објект на текстот пишуван од машки автор. Во прегледот на „Илустрација Илинден“, детектиравме вкупно 72

библиографски единици; во „Луч“ – девет и во „Смена“ – шест библиографски единици. Дискрепанцијата во бројот на библиографските единици се должи на различното времетраење и годините на издавање на печатот, при што „Илустрација Илинден“ се печатело во текот на три декади, додека останатите две истражувани списанија „Луч“ и „Смена“ егзистирале на медиумската сцена многу пократко.

Иако библиографиите главно се користат како сувопарни помагала или информациски средства во академските истражувања, ние сметаме дека тие може да се замислат и да се користат и како „детективски приказни“, коишто нудат траги за откривање на „случаи“, т.е. конструирање микроисторији за жените од македонското минато за кои знаеме само делови од приказната. На овој начин се создаваат нови образовни и научни патишта за создавање уште попрецизни методологии при библиографските описи на периодичните извори, но и се поттикнуваат читателите да градат истражувачки и критички пристап кон наративите за минатото, особено за улогата на жените во македонското минато. Тоа значи дека жени кои досега во најголем дел и од одредени причини биле маргинализирани или целосно непознати во наративите за националното минато сега се стават во заеднички контекст. На пример, се надеваме на проширување на сознанијата за дејноста на хуманитарката Захарија Василева Шумљанска во Битола, во однос на нејзината соработка со друга хуманитарка – Тима Икономова. Понатаму, фасцинантна е повеста за групата учителки од Охрид, каде што се истакнале Аспасија Мишева Каневчева, Евтимица Јанчулева и Славка Пушкарова, кои на крајот на 19 и почетокот на 20 век дејствувале во своите заедници јавно како интелектуалки, а тајно како учеснички во македонските револуционерни организации, а освен тоа се вмрежувале и во женско здружение кое самите го формирале. Чести се и записите во кои жените се јавуваат како храбри народни борци, изедначени со мажите. Во овие сведоштва на необичен начин, којшто допрва треба добро

да се истражи, се испреплетуваат семејните со колективните мотиви и услови за учеството на жената во јавната сфера и особено во сферата на борбата и воинственоста која силно е сврзана за мажите и машкоста. Таква е повеста за двете јатрви од битолското село Лера – Сребра и Донка Ушлинови, кои во склоп на семејните односи со членови кои биле поврзани во револуционерни дејствија, и самите се вклучиле во борбените активности, па и покрај семејниот статус на сопруги и мајки во селска средина, тие облекувале четничка облека или воена униформа.

Како прилог на библиографијата е Регистарот на имиња. Тој се состои од имињата и презимињата на жените кои се детектирани во истражувањето. Таму каде што беше можно, имињата се придружени со биографски податок и библиографска врска со текстуалните содржини во печатот каде што се пронајдени. Фокусот е ставен врз проширување на информациите за жените во конкретно извлечените наслови во составената Библиографија. Но, освен тоа, Регистарот оди и чекор понатаму, детектирајќи имиња во насловите кои, поради методолошката рамка на книгата, не влегле во Библиографијата. Целта е да се постави основа за понатамошно истражување на био-библиографските портрети на жени чија улога во заедниците веројатно била значајна, а останале изоставени од историографските и од книжевните наративи.

Важно е да нагласиме дека иако во истражувачкиот процес се користевме со алатки на академскиот научен апарат, нашиот пристап сепак е главно есеистички. Тоа значи дека оставаме простор за читателот и читателката, доколку е заинтригиран(а) од одредено прашање, сам(а) да се впушти во подетална истрага. Ова особено се однесува на комплексните прашања од националната и политичката историја, кои се важен дел од контекстот што нè интересира, но сепак не се главен фокус на истражувањето.

Веруваме дека по читањето на оваа книга, читател(к)ите ќе дознаат дека светот во којшто живееле и активно дејствувале жените кои се предмет на библиографијата бил свет на глобални и транснационални испреплетувања, на големи идеолошки движења и политички поместувања, во кои овие жени активно учествувале во своите заедници. Свет којшто можеби, наспроти нашите предубедувања, денес не можеме толку лесно да го разбереме, колку што лесно имаголошки си го замислуваме, најчесто со користење веќе вкоренети фолклорни и романтични елементи.

Наоди од истражувањето

Библиографијата е „оживеана“ и теоретски опремена и со придружните три авторски текстови, коишто на читателите им ги приближуваат и им ги прават разбирливи историографските, родовите, книжевните, антрополошките и јазичните аспекти на појавноста на жените во истражуваните периодични извори. Темите што се обработуваат во авторските текстови се замислени како кохезивни перспективи коишто се надоврзуваат една на друга, со цел да го олеснат разбирањето на библиографијата. Прв е поместен текстот на Здравко Стојкоски, во којшто тој се осврнува на историскиот контекст, на политичките и социјалните околности на периодот во којшто настанале истражуваните извори. Тој ги појаснува општествените фактори што ги условувале различните видови идентитети и политички мотивации на населението, како важен претекст за положбата на жените во приватната и јавната сфера.

Доминантните теми во коишто жените се јавуваат во детектираните содржини на библиографиите се анализирани во текстот на Ивана Хаџиевска, во којшто низ призмата на историјата на жените се анализираат жените како историски субјекти со различни видови дејственост во заедницата, во сфе-

рата на образованието, на националните движења и на хуманитарната дејност.

Со јазичните, книжевните и симболичките аспекти на појавноста на жените од македонското минато во печатот од периодот пред постоењето на кодифициран македонски јазик се зафаќаат Мања Величковска и Фросина Крушкаровска во коавторски текст за позиционираноста на женските ликови и за лирските субјекти и објекти во текстовите.

За составувањето на библиографијата се погрижи виш библиотекар Марина Мијаковска. Со систематизирањето и попис от на текстови од периодичните извори на ваков професионален начин, се олеснува пребарувањето низ периодиката, но се заострува и погледот кон секојдневието на жените од истражуваниот период. Последователниот Регистар на имиња, составен од Јана Коцевска, помага во директно лоцирање на жените, со име и презиме и кратка биографска белешка, во содржините детектирани во библиографијата.

На крајот на книгата е поместен и Осврт кон јавните политики подготвен од Билјана Котевска. Целта на овој експертски документ е да ги следи погоре наведените цели за поттикнување институционален одговор на едукативните и научните предизвици при истражувањето на историјата на жените од македонското минато и на потребата за дигитализација на извори.

Важната улога на консултант во процесот на формулирањето на истражувачките прашања и методолошката рамка на целокупното истражување ја имаше проф. д-р Нада Бошковска, на која сме ѝ неизмерно благодарни. Нејзиниот приод кон темата и тимот нѐ насочи кон нови сознанија, но и прерасна во една од најдрагоцените работи во истражувачката дејност – менторство. Токму затоа, таа е авторка на предговорот на книгата.

Архиви на невидливите жени или невидливи архиви за женската историја?

Книгата е насловена „Архиви на невидливите“ со цел да се осврнеме на два важни термини што суштински ја допираат целта на нашето истражување и неговите епистемолошки хоризонти. Терминот „невидливи“ го користиме за да алудираме на еден основен аспект на истражувањето, а тоа е трагањето по жените во содржините на списанија што се општи, а не специфично женски списанија. Имено, како што спомнавме и погоре, сè до 1944 година и до појавата на печатот „Македонка – орган на Антифашистичкиот фронт на жените од Македонија“, на територијата на Вардарска Македонија не постоело списание кое било женско, уште помалку феминистичко. Со терминолошката асоцијација за *невидливоста,* сакаме да ја подигнеме свеста за селективноста или ексклузивноста на историографскиот и книжевниот канон кон жените како авторки, субјекти или објекти во печатените извори.

Терминот „архиви“ го користиме за да ги врамиме наодите од истражувањето во сериозната претпоставка за архивирањето како основа за акумулирањето, зачувувањето, и на крајот, и канонизирањето на изворите од историјата на жените. Со овој термин се осврнуваме кон потребата од сериозен и систематски пристап за собирање, систематизирање, селектирање, зачувување и истражувачко интерпретирање на зачуваните извори од областа на историјата на жените. Освен тоа, со формулата „архиви на извори од историјата на жените“ сакаме да одиме и чекор понатаму, следејќи ги практиките од регионот и светот: дигитализација на изворите, со што се зголемува демократичноста и пристапот до нив, но и се поттикнува користењето веќе дигитализирани извори, со што надлежните институции се чувствуваат поттикнати да ја продолжат својата работа за дигитализација на изворите и истражувачките материјали. Во таа

насока, интегрален дел на овој истражувачки проект е и создавањето дигитална база на извори од областа на историјата на жените, која е предвидена континуирано да расте и да се развива заедно со придружни електронски научни и едукативни материјали што би биле корисни за различни општествени чинители. Ова го реализиравме низ создавањето на веб-страницата nevidliviarhivi.mk.

Така, книгата всушност има двојна цел, покрај онаа најважната и најопштата – да ги збогатува сознанијата од областа на историјата на жените на нашето поднебје. Првата цел е да направи чекор кон создавање база за собирање и зачувување на едно место, нови и веќе постоечки извори и знаења поврзани со темата. Другата цел е да поттикне крос-институционална соработка која би придонела за поврзување на актерите и чинителите што имаат интерес да се занимаваат со историјата на жените на академски, едукативен и активистички начин. Веруваме дека овие цели би придонеле кон исчекор во однос на научниот напредок на национално ниво, во смисла на образовна и дигитална еманципација.

Овој истражувачки проект немаше да биде можен без соработката и поддршката од нашите партнери: Фондацијата „Хајнрих Бел“ – Канцеларија во Сараево, Министерство за култура на Република Северна Македонија и Град Скопје. Особено сме благодарни за соработката со Национална и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“ – Скопје.[5] Искажуваме благодарност и до останатите членови на ЦИНИК – Скопје, кои не беа директно вклучени во овој проект, но многу придонесоа за квалитетот на крајниот резултат со своите коментари и забелешки.

5 Ставовите, мислењата и методологијата зад изработката на оваа книга изготвена од ЦИНИК-Скопје припаѓаат на автор(к)ите и издавачот, и не ги изразуваат ставовите, мислењата и методологиите на споменатите партнери. Издавањето на книгата е стриктно за непрофитни цели.